

Ю.М. ДМИТРІЄНКО

канд. филос. наук, доц.

Київський національний університет ім. Т.Г. Шевченка

УДК [165.242.2+340.1]“19/20”

СПЕЦИФІКА УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII-XIX СТОЛІТЬ

Вперше досліджується специфіка української правосвідомості другої половини 18-19 століть

Важливим явищем у процесі розвитку української правосвідомості половини XVIII ст. була творчість засновника української класичної філософії, просвітника-гуманіста Григорія Савовича Сковороди (1722-1794). Вона пронизана ідеями протесту проти феодального і національного гноблення, монархічної влади, недосконалостей та вад суспільства. Він глибоко усвідомлював недосконалість суспільства та влади, презентуючи у своєму світогляді паростки особистої республіканської правосвідомості, яка була чужою для загальної монархічної. Сковорода за часів руйнації гетьманської держави, російської експансії та занепаду української автономії і пов'язаної з цим «політичної летаргії» українського суспільства стомився від соціальних стресів і не міг вибороти собі свободу, скинути з себе неволю царську і бюрократичну [1, с.18]. Г. Сковорода розробляв етико-гуманістичне вчення морально-правової автономії особи, метою якого було відродження національної та правової свідомості, моральне вдосконалення людини, визначення шляхів досягнення індивідуальної свободи і щастя, підвищуючи кризовий цикл загальноукраїнської правосвідомості до високого. У цьому плані творчість дослідника у деяких аспектах метафорично пов'язана з багатьма проблемами сьогоденної України, яка, як і Г. Сковорода, вишукуючи своє місце у світовій правовій системі, ніби то намагається відроджувати національну та правову свідомість, пов'язану з моральним вдосконаленням українців, визначенням шляхів досягнення індивідуальної свободи і щастя.

Зазначена проблема у такий спосіб безпосередньо пов'язана з важливим практичним напрямком зовнішньої політики України, націленої на українське самовизначення у світі, що виходить з давніх ідейно-світових поглядів українства, а також з державною програмою Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка «Розбудова державності України 1996-2005 рр.», плановою науковою темою Інституту міжнародних відносин КНУ ім. Т. Шевченка «Розробка міжнародних правових, політичних та економічних основ розбудови Української держави, № 97128», науковою темою відділення міжнародного права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету ім. Т. Шевченка «Міжнародно-правові основи зміцнення державності України, № 97132» та ін. Аналогічних або подібних досліджень автору у вітчизняній та іноземній літературі знайти не вдалось, а у зв'язку з тим, що, не дивлячись на близькі тематичні дослідження автора, проблема комплексного узагальнення різних роз-

виваючих тенденцій української правосвідомості другої половини XIII-XIX століть не була розв'язана, - завданням статті є окреслення орієнтирів комплексного узагальнення різних розвиваючих тенденцій української правосвідомості другої половини XIII-XIX століть, використовуючи деякі споріднені дослідження з нашим контекстом та авторські дослідження, серед них активно тематичні [2-5]. В цьому плані будемо використовувати влучні терміни синергетики правосвідомості, такі як «атрактор» - центр тяжіння або «воронка», куди зісковзує все, притягаючись до тієї речовини, що нагадує магніт. У нашому контексті персоналістичними атракторами є видатні особистості, відомі історичні події, пам'ятки нормативних актів та філософсько-правові твори - інструменти та моделі перетворень соціальної дійсності як такі теоретичні флуктуації чи збурення, що здатні вивести кризову розв'язкову ситуацію на якісно вищий рівень. Є зрозумілим, що Г. Сковорода саме й є таким персоналістичним атрактором, який згуртував біля себе інших як у бесідах, так й у своїх творах або теоретичних флуктуаціях або збуреннях, які, морально збуджуючи високі людські правові почуття волі та свободи, підвищували правосвідомість, спонукали до кращого. Так, у творі «Разговор, называемый алфавит, или Букварь мира» - типовий зразок регулятивного статичного акту правосвідомості та конкретно-історичної нормативно-правової пам'ятки, мислитель обстоював ідею самопізнання людиною своєї істинної духовної сутності як маленького правового мікрокосму, який має автентичну правову системо-структуру макрокосму. Виходячи з позицій пантеїзму, мислитель стверджував, що Бог не існує над людиною, природою і світом. Бог є істинна природа в природі. Свої погляди він обґрунтовував за допомогою концепції трьох світів, до яких відносив: а) макрокосм - безмежний світ, що складається з множини малих світів; б) мікрокосм - людський світ, сама людина; в) символічний світ - Біблія. Цікаво, що посередником між макрокосмом та мікрокосмом - є не жива істота, а культурно-матеріальний артефакт - книга як нормативно-правовий акт, що має релігійний зміст та форму.

Думаємо, що вперше у світовій та вітчизняній історії у творчості Г. Сковороди була здійснена спроба раціоналістичного пояснення світового порядку саме у правовому аспекті, що свідчить про його належність до європейсько-центричної будови світового порядку, а також про домінують європейсько-центричної складової в формулі української правової ідіоми. За Сковородою кожен із трьох

світв має: внутрішню - духовну, і зовнішню - матеріальну природу. Внутрішню природу і є дійсним Богом. Людина, як і Всесвіт, - також подвійна за своєю природою. Виходячи з цього, «український Сократ» стверджував, що суттю внутрішньої людини є сам Бог, тому пізнати Бога - означає пізнати самого себе, служити Богові - означає служити самому собі. Любов до Бога одночасно є любов'ю до самого себе. Така любов розкривається через образ джерела чистої безодні - «серця», яке є джерелом людських думок і бажань. Воно є надсвідомим, осередком усього доброго та світлого. Деякі дослідники називають методологію сквородинівського світопізнання кодоцентричною. Повноцінною людина може бути лише тоді, коли вона пізнає свою істинну духовну сутність - спорідненість, схильність кожного індивіда до того чи іншого роду діяльності; морально вдосконалило себе, таке пізнання має сприяти «благоустрою» людини. Тільки той, хто пізнав свою власну природу, може бути корисним для «себе і для своєї братії». На формування української правосвідомості значно вплинула ідеологія західного просвітництва, більшою мірою у зазначеному історичному часі реалізована у Слобідській Україні, в Харківському університеті. Твори правової проблематики мислителів Франції та Німеччини почали активно розповсюджуватись на українських землях активно з другої половини XVIII ст. Їх репродукування сприяли також вчені, які працювали в навчальних закладах України. Серед них, зокрема, німецький професор-правник Йоган Бабтист Шад (1758-1834), відомий своїми науковими працями «Природне право», «Поворот свободи в Європі», який займався викладацькою і науковою діяльністю в Харківському університеті. Думаємо, що ці твори, як теоретичні флуктуації високого рівня соціальної активності та справжні філософсько-правові, як широкі методологічні, слугували справжніми інструментами оновленого правопізнання україноментальною думкою.

Пропаганду ідей Західної Просвіти, як передових, шляхом перекладу творів її представників здійснювали інтелігенти - різночинці, вчені та випускники Києво-Могилянської академії І.У. Вансилов (1741-1796), Г.В. Козицький (1724-1775), Я.Я. Костенський (1738-1772), М.М. Мотоніс, В.Г. Рубан (1739-1795), Л.І. Січкарьов (1741-1803), а також інших навчальних закладів-колегій, які були створені в Харкові, Переяславі, Чернігові. З дозволу офіційної влади, було створене «Собрание, старающееся о переводе иностранных книг» (1768-1793 рр.), членами якого було перекладено і видано більше ста наукових праць представників Західної Просвіти, серед яких роботи Ш.Л. Монтеск'є, Вольтера, Д. Дідро та інших. Отож, у другій половині 18-19 ст. Харків та Харківська губернія були тими українотериторіальними атракторами в Російській Імперії, які притягували до себе науково-теоретичну та правокультурну думку західної Європи та Росії, що виводило Харківський регіон, правосвідомість харків'ян на високий щабель розвитку, в цілому, в Російській Імперії та світі [6, с.345-346].

Суттєвий внесок у розвиток української правосвідомості зробив український і російський просвітитель Яків Павлович Ковельський (бл.1728 - після 1793), син наказного сотника Полтавського полку, який свої наукові пошуки виклав у теоретичному атракторі - роботі «Философические предложения, сочиненные надворным советником и правительствующего сената, секретарем Яковом Ковельским в Санкт-Петербурге 1768 года». Вчений стверджував, що людина є частиною природи і повинна під-

корятись її законам, а всі люди є вільними і рівними, всі мають однакові природні права. Ми можемо правомірно виводити вперше з його ідей тезу про першочерговість первинних суб'єктів правосвідомості (фізичних осіб) та відповідно тезу про другорядність вторинних суб'єктів правосвідомості (юридичних осіб). Я. Ковельський говорить про те, що у разі порушення цих прав люди можуть «захищатись силою від шкоди», що їм завдається.

Типово з позицій слов'янського світогляду правоусвідомлюючи ідейні погляди Ж.-Ж. Руссо, Я.П. Ковельський зазначав, що причиною суспільних негараздів є зловживання, порушення рівноваги загального та індивідуальних інтересів та закріплення такого стану в законах, що призвело до соціальної нерівності, залежності одних людей від інших. Людина, зазначав він, повинна залежати лише від одного уряду та законів. Можна вважати, що саме у цьому вислові криється наша теза про наявність за перехідного правостворення асиметрії ментально структурованих прав первинних та ідеологічно структурованих прав вторинних суб'єктів правосвідомості з пріоритетом прав первинних суб'єктів правосвідомості як праворефлексивної інтерпретації дії другого закону термодинаміки у соціально-правовому світі. Справедливими можуть бути лише ті закони, які підтверджують природні права людини, а якщо цього не відбувається, то вони не можуть вважатись справедливими [7, с.466]. Думаємо, що Я. Ковельський впритул підійшов до характеристики такого стану правової законності, яка здійснена за нормами правозакону або такого стану звичайного чи звичаєвого закону, коли у суспільстві ідея права дорівнює ідеї закону, а правосвідомість та законсвідомість мають ідентичні цикли соціальної активності, існує симетрія ментальних прав первинних та ідеологічних прав вторинних суб'єктів правосвідомості, але з незначним пріоритетом первинних. Іншими словами за такого правового стану правосвідомості держава є демократичною та правовою, а суспільство є громадянським.

До гледяи українських просвітильників, що активно формували високий цикл соціальної активності української правосвідомості, належали також драматург і поет Василь Васильович Капніст (1758-1823), засновник Харківського університету (1805) Василь Назарович Каразин (1773-1842), філософ Петро Дмитрович Лодій (1764-1829).

Син українського поміщика В.В. Капніст підтримував зв'язки з декабристами, у своєму творі «Ода на рабство» піддав критиці тогочасний суспільний устрій та кріпацьке закабалення людини. Виступив за модернізацію суспільства і державного устрою шляхом поступових реформ.

Автором ліберальних проєктів перебудови суспільного і державного ладу та системи господарювання був В.Н. Каразин, хоча й виступав проти революційного радикалізму. Всі суспільні та державні зміни повинні відбуватись, за його вченням, в межах монархічної форми правління. Як бачимо, він також був прихильником монархічної правосвідомості, її вдосконалення. Правосвідомість В.Н. Каразина була вражена сумнівом щодо готовності надання широкій свободі всім верствам населення, оцінюючи це, слід мати на увазі, що він належав до прибічників захисту монархії, але з певними європейсько-центричними орієнтаціями, у тому числі він сподівався засобами підвищення циклу соціальної активності правосвідомості поміщиків змінити кріпацтво, морально його удосконалити.

Надзвичайно важливе значення для формування української правосвідомості ХУІІІ ст. мала діяльність вченого-філософа П.Д. Лодія. Найбільш системно його правосві-

домість реалізована у роботі «Теория общих прав, содержащая в себе философское учение о естественном высшем государственном праве», яка вийшла друком у 1828 році – історична пам'ятка нормативного акту та регулятивного конкретно-історичного процесуального правосвідомлення. П. Лодій першим з-поміж інших науковців познайомився з творами Канта, симпатизував поглядам Х. Вольфа, сприяв розповсюдженню їх філософських поглядів в Україні та Росії. Велику увагу вчений приділяв з'ясуванню сутності права і закону. В зазначеній роботі пропагував ідею законності, впорядкування суспільного життя і здійснення судочинства «за непохитними законами» [8, с.356]. Законодавство має гарантувати і забезпечувати громадянську свободу, «самовільне визначення самого себе в діянні». Людина повинна бути незалежною від влади у здійсненні таких дій, які направлені на досягнення обраної нею мети і приватного блага, але ці дії не повинні суперечити меті держави [9, с.81]. Дослідник також сповідував монархічну правосвідомість та був ініціатором її «мирного» вдосконалення.

Своєрідну морально-правову концепцію з релігійним відтінком розробив професор Київської духовної академії, а потім Московського університету Памфіл Данилович Юркевич (1827-1874), яскравий представник республіканської правосвідомості, лекції якого слухав російський філософ Володимир Сергійович Соловйов (1853-1900), в історії вчень про державу і право відомий своєю фундаментальною працею «Право і моральність». У роботі «Мир з ближніми як умова християнського співжиття» вчений з'ясовував співвідношення індивіда та суспільства, роль соціальних норм у регулюванні відносин між людьми. Людську спільність мислитель ставить на перше місце. Він стверджував, що історія людського роду починається історією колективу, у нашому контексті, колективу первинних суб'єктів правосвідомості (фізичних осіб), як колективу перинному (В.О. Ключевський), який згодом буде протистояти колективу вторинному (В.О. Ключевський), або, у нашому контексті, вторинним суб'єктам правосвідомості (юридичним особам). З'являючись на світ, людина не виділяє себе з колективу, а її моральність є моральністю племені, роду. Вона оцінює себе відповідно до того як вона оцінює ціле, переносячи на себе вади і досконалості спільноти. Метою первісної людини як первинного суб'єкту правосвідомості є загальне добро спільноти, до якої вона входить. Лише пізніше в її правосвідомості починається виділення особистого інтересу із загального. Зв'язки людини з часом поширюються, виходять за межі племені і роду, вона пов'язує себе зі світом, що поширюється за межі громади. Паралельно з розвитком правових зв'язків правосвідомості людини формується її правова моральність. Морально-правовий розвиток правосвідомості здійснюється, виходячи з рухів серця (Г. Сковорода), яке воліє всюди бачити добро і щастя, а також інших з такими самими намірами і бажаннями. Людина починає визнавати право речей, як таких, право живих істот на життя, опікується їх долею. Моральні вимоги справедливості та любові є тим важливим регулятором відносин у суспільстві, за допомогою якого встановлюються мир та злагода між людьми. Основним джерелом любові, моральності і справедливості є «правдива і тепла релігійність». Всі вчинки, вся поведінка людей, зазначав П.Д. Юркевич, мають керуватись вірою, що Ісус Христос покликав весь людський рід до єдності під одним Богом. Кожен повинен убачати в іншому свого ближнього, знайомого, рідного, брата, «Не-

згоди і сутички між людьми, невідхильні в житті, не згають у ньому правди й любові, які є загальні і загальнозначні підстави для встановлення між людьми миру і братської спільності». За цих часів існували такі формули української правової ідіоми: 51,1:19,4:39,2:0; 12,7:6,6:93,5:0; 9,7:2,4:87,9:0, які свідчать про наявну зміну європейсько-центричної складової пропорції на російсько-центричну, що вимагало у видатних представників україно-ментальної думки інтуїтивно шукати шляхи правозахисної модернізації української правової дійсності у напрямку посилення або європейсько-центричних, або україно-центричних розвиваючих тенденцій [10].

Таким чином, на протязі другої половини 18-19 століть українська правосвідомість продовжувала активно розвиватися у двох традиційних напрямках, визначених І.О. Ільїним: республіканському та монархічному, залишаючись, у цілому, традиційно монархічною. Яскравими представниками республіканської правосвідомості є Г. Сковорода, Я. Ковельський П. Юркевич та інші, зокрема вчені-іноземці, що працювали в українських університетах, які, розвиваючи правову традицію, поліаспектно сприяли європейсько-центричної модернізації правової свідомості. Прибічниками монархічної правосвідомості В. Капніст, В. Каразин, Лодій та інші, також орієнтувались на європейсько-правові ідеї, сприяючи модернізації монархічної правосвідомості у більш м'якій формі, підвищували загальноукраїнську правосвідомість до її високого циклу соціальної активності. Думаємо, що подальше дослідження зазначених питань сприятиме успішному вивченню української правосвідомості як форми української держави (М.І. Козюбра, П.І. Новгородцев, І.О. Ільїн, Г.В. Гегель).

ЛІТЕРАТУРА

1. Багами Д. Український мандрівний філософ Григорій Сковорода. -К.: Вид-во «Висівки», 1922. -159 с.
2. Дмитрієнко Ю.М. Перспективи ентропії девіантної правосвідомості // Перспективи. -2002. -№ 4. -С.53-60.
3. Дмитрієнко Ю.М. Посттоталітарна опозиція права і закону: світоглядна інтервенція принципу лінійного розвитку правової свідомості // Держава і право: Зб. наук. праць. -2003. -Вип.20. -С.39-45.
4. Дмитрієнко Ю.М. Девіантна правосвідомість: концептно-корелятивна динаміка // Правова держава: Щорічник наук. праць. -2003. -Вип.14. -С.95-101.
5. Дмитрієнко Ю.М. Актуальні проблеми та перспективи посттоталітарної української правосвідомості // Держава і право: Зб. наук. праць. -2003. -Вип.21. -С.24-32.
6. Історія філософії на Україні: У 3 т-х. -К.: Вища шк., 1987. -Т.1. -728 с.
7. Ковельський Я.П. Философические предложения // Избр. произв. русских мыслителей второй половины XVIII в. -М.: Знания, 1952. -Т.1. -596 с.
8. Лодій П.Д. Теория общих прав, содержащая в себе философское учение о естественном высшем государственном праве. -СПб., 1828. -472 с.
9. Лодій П.Д. Теория общих прав, содержащая в себе философское учение о естественном высшем государственном праве. -СПб., 1828.
10. Дмитрієнко Ю.М. Прямі ефекти девіантної правосвідомості: перша формула української правової ідіоми // Право і безпека. -2004. -Т.3. -№ 2. -С.11-18.

Надійшла до редколегії 13.12.2005

ДМИТРИЕНКО Ю.М. СПЕЦИФИКА УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОСОЗНАННЯ ВТОРОЇ ПОЛОВИНИ XVIII-XIX СТОЛІТТЯ

Впервые исследуется специфика украинского правосознания второй половины XVIII-XIX столетия.

***

DMITRIENKO Y.N. SPECIFIC UKRAINIAN LEGAL CONSCIOUSNESS OF THE SECOND HALF 18-19 CENTURIES

For the first time specificity of the Ukrainian sense of justice of other half XVIII-XIX of century is investigated.

Д.М. МИХАЙЛОВИЧ

канд. юрид. наук

Харківський національний університет внутрішніх справ

УДК 330.161:35.87

ЗАКОННИЙ ІНТЕРЕС ЯК ЕЛЕМЕНТ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ПОСАДОВОЇ ОСОБИ

Розглядаються елементи правового статусу державного органу та посадової особи, питання стосовно того, чи слід вважати законний інтерес елементом правового статусу; встановлюється співвідношення категорій законного інтересу та правового статусу, зокрема правового статусу посадової особи.

Поряд з дослідженням традиційних проблем права сучасна юридична наука звертає свою увагу і до відносно нових, неусталених правових категорій, однією з яких є категорія законного інтересу. Незважаючи на те, що дане поняття введено у науковий обіг майже сто років назад (одним з перших його використав Г.Ф. Шершеневич в своїй фундаментальній роботі "Загальна теорія права" [1, с.375]) і за радянських часів була захищена дисертація з даної теми [2], питання про "законний інтерес" поки що залишається недостатньо розробленим та дискусійним. Разом із тим, вказана категорія широко використовується як в національному законодавстві багатьох держав світу, включаючи Україну, так і в міжнародних правових документах, що обумовлює не лише теоретичну, але й практичну необхідність її доктринального дослідження.

Тому завдання даної статті полягає у встановленні співвідношення категорій законного інтересу та правового статусу, зокрема – правового статусу посадової особи.

Категорія "правовий статус" займає особливе місце в системі юридичних категорій. Вона окреслює своєрідний "простір свободи", що базується на свободі вибору, самовизначення і відповідальності особи перед суспільством та співгромадянами [3, с.229]. Сам термін "статус" походить з римського права і означає правове становище, правовий стан осіб, організацій, установ [4, с.634]. "Все те, що так чи інакше юридично визначає, характеризує, гарантує, зміцнює реальне положення людини в суспільстві, складає правовий або юридичний статус" [5, с.48].

Стосовно того, що ж саме належним чином "визначає, гарантує та зміцнює" положення відповідного суб'єкта в суспільстві, в юриспруденції відсутня одностайність. Так,

Ю.М. Шемшученко і В.Д. Бабкін, характеризуючи статус як комплексний показник положення певного прошарку, групи чи індивіда в соціальній системі, один з найважливіших параметрів соціальної стратифікації, вказують на те, що він являє собою сукупність прав та обов'язків [6, с.400]. М.І. Матузов додає до цього також відповідальність перед державою та суспільством, причому не тільки ретроактивну, а й перспективну, яка реалізується шляхом підкорення суб'єктів права закону і нормам підзаконних актів [7, с.189-190]. Як додатковий елемент правового статусу розглядаються також гарантії реалізації прав та обов'язків [8, с.112], хоча не всі науковці з цим погоджуються. Наприклад, О.Ф. Скакун переконана, що гарантії слід розглядати як фактори реалізації правового статусу, а не елементи структури його системи [9, с.411].

Дискусійним є також питання стосовно того, чи слід вважати законний інтерес елементом правового статусу. Ще в 1972 р. В.А. Іванов висловився за включення законних інтересів в правовий статус особи, підкреслюючи, що "державна гарантує індивідууму фізичну і психічну недоторканність, а рівно недоторканність всіх інших прав і законних інтересів, утворюючих правовий статус особи" [10, с.56]. Подібну позицію розділяє і Н.В. Вітрук: "необхідно як самостійний елемент правового статусу особи виділити інтереси особи, що охороняються законом (законні інтереси), які не охоплюються змістом суб'єктивних прав і юридичних обов'язків" [11, с.11]. З цим не погоджується О.Ф. Скакун, яка зазначає, що "виділення законного інтересу можливо в якості елемента структури соціального, а не правового статусу" [9, с.411].

Перш ніж висловити власну позицію з даного питан-